

Katsauksia

Tärkeimpien fonetiikan ja lähi-alojen suomenkielisten uudissanojen synnystä

Seuraavassa ryhmittelen suosittamiani omakielisiä uudissanoja (fonetiikan, logopedian ja osittain anatomian termejä) vuosilta 1946–1965. Tällöin kiinnitän huomioni pääasiassa yksin taikka työtoverini ja entisen assistenttini Reino Peltolan kanssa yhdessä laatimiini termeihin (yht. 112 kpl) ja niiden kirjalliseen ensiesiintymään. Uudissanoihin sisällyttän kuuluvan sellaisetkin suomenkieliset termit, jotka olen ottanut ensimmäisenä käyttöön käännettynä esim. latinankielisestä asusta.

Usein jo ennen viitattuja lähteitä on suullisesti otettu käyttöön kyseisiä uusia sanoja. Suomenkieliset oppisanojen selitykset sisältävät vaihtoehtoisen termin, sen entisen vastineen ja/tai tieteellisen merkityksen. Sanojen englanninkieliset käännökset käsittävät lähinnä vastaavan termin ja/tai tieteellisen sisällön.

Nykyisin tai jo aiemmin on uusi foneettinen terminologia tullut enemmän tai vähemmän yleiseen tietoisuuteen uudenaikaisessa suomenkielisessä fonetiikassa tai sen lähialoilla.

Samalla on mieluisana tehtävänäni kiittää Reino Peltola hänen arvokkaista huomautuksistaan, jotka ovat koskeneet käsikirjoitustani ja erityisesti laatimiamme uudissanoja julkaisemamme Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus -vihkon sanaluetteloissa.

1946

rytmijakso 'tavallisesti muutaman sanan käsittävä rytmillinen lausejako, joka ta-

vallisesti muodostaa ajatuskulullisen hahmon ja johon pyrkii kulumaan väljästi ottaen yhtä pitkä aika'; engl. *rhythmic group, tone-group of a sentence (which usually corresponds to a thought process and tends to be roughly isochronous)*.

1946b

etu-, keski- ja takavalli(nen vyöhyke) 'hammasvallin etu-, keski- ja takaosa'; (engl.; tätä lyhennettä ei seuraavassa luettelossa toisteta) *pre-, medio- and post-alveolar zone*.

hammashuulinen 'dentilabiaalinen'; *dentilabial, labiodental*.

henkäytynyt 'aspiroitunut'; *aspirated*.

huuliontelo 'huulten muodostama ontelo'; *lip cavity*.

jänneääni 'falsettiääni (korkea, ohut ja vibraatoton ääni)'; *falsetto*.

kajeontelo 'resonanssiontelo'; *resonating cavity*.

kestoäänne 'kontinuaatiivinen äänne'; *continuant*.

kielen tyvi 'kielen juuri'; *tongue root*.

kurkunpään eteisonotelo 'laryngaalinen eteinen'; *front space of the larynx*.

lavea/pyöreä(hkö) (huuliavauman muodosta puhuttaessa) 'illabiaalinen, labiaalinen'; *illabial/labial, rounded/unrounded*.

nielukko 'nielu sekä nenänielu'; *pharynx plus nasopharynx*.

suu-/laidesola (vokaaleista ja ei-frikatiivisista lateraaleista puhuttaessa) 'suu-/laideonteloiden avaumakapeikot'; *tongue/lateral opening channel*.

taskuontelo 'Morgagnin tasku'; *ventricles of Morgagni*.

yläkajetto 'kaje-, lisä-, kumutorvi'; *superglottal passages*.

ylänieluontelo 'nenänieluontelo'; *nasopharyngeal cavity*.

äänteitys 'puheäänien jako äänteellisiin osiinsa'; *segmentation of sounds in articulation of speech*.

ääntymäpaikka 'artikulaatiopaikka'; *place of articulation*.

ääntymätapa 'artikulaatiotapa'; *man-ner of articulation*.

ääntöelimet 'puhe-elimet, äänielimet'; *organs of speech*.

ääntöliike 'artikulaatioliike'; *movement of articulation*.

1949a

ohjake 'hammastikku, taivutettava metallilanka tms. logopedinen väline, jolla ohjataan kielen liikkeitä'; *a toothpick, bending wire or any other logopedic appliance which controls the movements of the tongue*.

vankennus (puhunnossa/laulannossa ilmenevästä, äänihuulten alakohtaisesta vahvistamisesta puhuttaessa) 'tasapainoinen äänihuulten vahvistaminen'; *stabilized strengthening of the vocal chords*.

1950a

Yhdessä Niilo Pesosen kanssa:

keho 'elävä ruumis'; *living body*.

Lääketieteellisen sanakirjan valmistelussa olin useita kertoja v. 1945 syksyn aikana Niilo Pesosen ystävällisestä pyynnöstä sekä hänen että Eero Pontevan kanssa puimassa tarvittavaa suomenkielistä oppisanastoa. Pesosen teki tällöin mieli keksiä jokin uusi, ainoastaan 'elävää ruumista' tarkoittava suomalainen vastine. Hän ehdotti lopuksi *kaho*-muotoa, jollon mieleeni juolahti heti viron *keha*-sana ('ruumis, keho'; *fys., mat.* 'kappale'). Ehdotinkin *keho*-asua, jossa on *e*-vokaali. Neuvoteltuaan vielä maisteri Hannes Tepon kanssa, joka myös hyväksyi sanan, Pesonen lääkä-

rinä esitteli uuden termin 4.12.1945 pidetyssä Duodecimin kokouksessa.

1950b

huulio 'huulet ja muu suun seutu'; *lip-area plus mouth-opening field*.

huulioluku 'huulilta luku, silminkuulo'; *lip-reading*.

näköele 'visuaalinen ele'; *visual sign*.

poikkeava/ylittävä äänneilmennös 'digressiivinen/transgressiivinen äännenormin manifestaatio'; *digressive/transgressive manifestation of sound-norm*.

puhunto-/laulantokieli 'puhuttu/laulettu kieli'; *speaking/singing sound-language*.

tehoteoppi 'prosodiikka, aksenttioppi'; *prosody, doctrine of accent*.

tuntoele 'takt(iil)inen ele'; *sensitive sign*.

ääniele 'akustisoptinen ele'; *acoustic-optical sign*.

ääniviittomakieli 'ääni- ja viittomamerkkien yhdistymiä käyttävä kieli'; *sound- and sign-language combined together*.

1952

alakajetto 'äänihuulten alapuoliset kajeontelot'; *resonating cavities under the vocal chords*.

hukkailma 'tarpeeton ääniraosta pääsevä ilma'; *unnecessary air from the vibrating glottis*.

huuli-/rustorako 'äänihuulten välinen/kannusrustojen välinen rako'; *chink between the muscular part of the glottis /between the arytenoid cartilages*.

kitaontelo 'bukkaalinen ontelo'; *buccal cavity*.

kurkunpään alaontelo 'äänihuulten ja rengasruston alareunan välinen tila'; *space between the vocal chords and lower edge of the cricoid cartilage*.

nenäportti 'ylänielun ja nielun välinen kapeikko'; *channel between nasopharynx and pharynx*.

sameasointinen (taudittomasta äänestä puhuttaessa) 'kähisevä'; *hoarse*.

Katsauksia

suuhine 'suulakiproteesi'; *palatal prothesis*.

sausola 'kielen etu- tai keskiselän ja kitalaan välinen avaumakapeikko'; *narrow opening between the front or middle of the tongue*.

vatsanpeite 'vatsalihakset sisältävä peite'; *cover(ing) of the abdomen*.

1953a

Yhdessä Reino Peltolan kanssa:

puolisuppea/puoliväljä vokaali (fonologisista avauma-asteista puhuttaessa) 'ylempi/alempi välivokaali'; *superior/inferior half-open vowel*.

suppea/väljä vokaali (kuten edellä) 'ylä-/alavokaali'; *high vowel/low vowel*.

tiukka/höllä (konsonantin lievästä sivuartikulaatiosta puhuttaessa) 'ahdas, kireä/löyhä'; *tense/lax, lowered*.

vajaaääntöinen (vokaalin epämääräisestä kielen tai huulten artikulaatiosta puhuttaessa) 'reduisoitunut'; *reduced*.

1953b

kaksoispainehengitys (lauluhengityksestä puhuttaessa) 'paine, joka suuntautuu sekä alhaalta että ylhäältä pallean kohti'; *bipneumatic breathing*.

1954

avauma (ääntämisestä puhuttaessa) 'aukeama'; *opening, aperture*.

esitahti 'rytmijakson ensimmäistä puhe- tahtia edeltävä pääpainoton puhe- osa'; *part of speech without a main stress before the first stress-group of a rhythmic group*.

etusuuontelo 'hammasäänteissä etu- hampaiden taakse jäävä ontelo'; *cavity behind the incisors in most dentals*.

jaoste 'hengitysjakso, jota reunustavat tauot'; *stretch of speech between two breathing pauses*.

paljeääni 'soinnillisissa klusiileissa muodostuva umpeumääni'; *bellows sound generated in voiced stops*.

puhetahti (keston pyrkiessä rytmie- lämyksen vuoksi suurin piirtein samaan)

'painollisen tavun alasta toiseen — ei ai- na seuraavaan — samanlaiseen ulottuvan rytmijakson osa'; *stress-group*.

puhunnos 'puhetuotos, puhuntokielen jokin tuotettu yksikkö'; *product of speech*.

terävä kouruääne/suhukouruääne 'kor- kea/matala sibilantti'; *sharp sibilant/sough sibilant*.

tiivistymä 'tiivistymisvaihe, implosio'; *implosion*.

umpeuma 'umpivaihe, okklusio'; *closed phase, occlusion*.

1956

nivoutuminen 'konsonantin sidonta'; *consonant linking*.

1958

asettuma-/perusta-/purkautumavaihe (konsonantin intensiteettikäyrän peräk- äisistä vaiheista puhuttaessa) 'asettu- mis-/varsinais-/lopettamisvaihe'; *placing /foundation /loosening phase of a conso- nant*.

esi-/isku-/jälki-/loppuvaihe (vokaalin intensiteettikäyrän peräkkäisistä ja ai- nin sen painollisissa muunnoksissa esiin- tyvistä vaiheista puhuttaessa) 'lähtö- /kasvu-/perä-/tulovaiheet'; *primary phase / beat phase/after phase/final phase*.

Yhdessä Reino Peltolan kanssa:

tarke 'diakriittinen merkki'; *diacritical sign*. (Pohjana oli H. Tepon Virittäjässä 1948 esittämä oppisana »tarkekirjoit- tus».)

1961

ala-/ylävankennus (puhuttaessa sama- aikaiseen laskuun ja kieliluun eteenpäin liikkumiseen pyrkimyksestä, jolloin kur- kun koko seutu liikkuu etualaviistoon) 'alempien /ylempien ulkopuolisten kur- kunpään lihasten myötävaikuttama ää- nenmuodostus'; *function of the inferior /superior laryngeal external muscles during speaking/singing voice*.

suulevy 'keinotekoinen suulaen pala- tografinen levy'; *artificial palate*.

1963

etupurentainen 'progeeninen'; *progenic*.
etu-/takakaje 'maski-/kurkkusointi';
face timbre/throat timbre.

etutukkeinen 'addentaalinen'; *addental*.
hammaslyöntinen (*r*-äänteestä puhut-
taessa, kun alaleuka kalahtaa kerran ylä-
leukaa vasten) 'bidentaalinen'; *bidental*
(*when the lower jaw claps once against*
the upper jaw).

hammassola 'vokaalissa esiintyvä, etu-
hampaiden välinen avaumakapeikko';
channel between the incisors in a vowel.

hammasteräraho 'kouruäänteessä esiin-
tyvä etuhampaiden välinen supistuma';
chink between the incisors in a sibilant.

huulisuppilo 'suppilon muotoinen huu-
liontelo'; *funnel-shaped cavity of the*
lips.

kakellus 'kappasismi'; *kappacism*.

kurkunkansisola 'kurkunkannen ylä-
osan ja nieluntauksen välinen kapeikko';
channel between the upper part of the
epiglottis and the back wall of the pha-
rynx.

kyömykielinen 'kaarevan kielenselän
mukaisesta ääntymätavasta'; *concerning*
the manner of articulation with a curved
tongue.

lälkätys 'lambdasismi'; *lambdacism*.

lärpättely 'kielen ylemmät ja alemmat
pitkittäiset lihakset vuorotellen virittävä
ja nopeatahtinen liike, jonka aikana kie-
len kärki lärpättää huulten välissä';
motion of the tongue rapidly tensing its
higher and lower longitudinal muscles in
turn when the tip of the tongue babbles
between the lips.

nieluntauääne 'faryngaali'; *pharyn-*
geal sound.

nielusola 'nieluontelon kapeikko, joka
sijaitsee kielen ja nielun takaseinämän
välissä'; *channel of the pharyngeal cavity*
situated between the tongue and the back
wall of the pharynx.

poskitäryinen (*r*-äänteestä puhuttaessa,
kun toinen poski on jännittynyt ja ai-
heuttaa tärinän vastaavassa suupielessä);
'bukkaalinen'; *buccal* (*when one cheek is*

tensed and causes a shaking of the cor-
responding corner of the mouth).

pystysoikio 'vertikaalin huuliauauhan
muoto'; *vertical form of lip-opening*.

suusola 'suuontelon kapeikko, joka si-
jaitsee kitalaen ja kielen etu- tai keskise-
län välissä'; *channel of the oral cavity*
situated between the palate and the front
or middle of the tongue.

ulkokuppi/sisäkuppi 'kielen kärki ja
laitteet koholla oleva asento suun ulko-
/sisäpuolella'; *the tip and the sides of the*
tongue are raised on the outside/inside of
the mouth for the logopedic posture.

umpikouru 'kielen laiteiden ulottumi-
nen toisiaan vasten symmetrisesti'; *the*
extending of the sides of the tongue to
each other symmetrically.

ylipurentainen 'distaalinen'; *distal*.

1965

kielenalus 'kielen alapinta-alue, subdor-
saalinen alue'; *sublingual space, subdorsal*
+.

kohtio (puhuttaessa spektrin tajutta-
vimasta rajakohdasta) 'yhdistetään
viereisen konsonantin ääntymäpaikan
osalta F2:n tai F3:n sijaintiin, mutta sen
ääntymätavan osalta F1:n sijaintiin';
locus, for the place of articulation com-
bined with F2 or F3, but for the manner of
articulation with F1.

Yhdessä Reino Peltolan kanssa:

jäännöskatke/-puriste/-eroke (vokaalil-
la alkavan sanan edellä esiintyvistä
jäännösäännöksestä puhuttaessa) 'laryn-
gaalinen klusiili/laryngaalinen frikatiivi/-
kumpi tahansa niistä'; *laryngeal stop/*
laryngeal fricative/either of the two as a
rudimentary aspiration.

kajeääne 'aukkoääne, resonantti';
open sound, resonating sound, resonant.

pidäke 'supistuma tai sulkeuma'; *stric-*
ture or closure.

pidäkeääne 'supistuma- tai sulkeu-
määäne, obstruentti'; *restricted sound,*
obstructed sound, obstruent.

puriste 'laryngaalifrikatiivi'; *laryngeal*
fricative, glottal pressed fricative.

ANTTI SOVIJÄRVI

Katsauksia

LÄHTEET

Lähteet, joissa ikäjärjestyksessä luetlaan se painettu tai monistettu kirjallisuus, missä selostettavat suomenkieliset uudissanat ovat olleet käytössä.

SOVIJÄRVI, ANTTI 1946a: Huomioita puherytmiikasta. Ref. Bemerkungen über die Sprechrhythmik. — Vir. 1946.

— 1946b: Yleisen fonetiikan alkeiskurssiin liittyvä suomen-, ruotsin-, saksan-, englannin- ja ranskankielinen oppisanasto. Helsingin yliopiston monistustoimisto 1.—5. p. 1946, 1950, 1954, 1956, uusia lisättyjä painoksia 6.—7. p. 1958—1961.

— 1949a: Fonetiikan suhde käytäntöön. Suomalainen Suomi 17.

— 1949b: Muutamia äänenkäytön perusharjoituksia. Artikulointimme hoitoharjoituksia. — Teatteritaide (toim. E. Krohn). K. J. Gummerus, Jyväskylä.

PESONEN, NIILLO 1950a: Tunnetko oman kehosi?

SOVIJÄRVI, ANTTI 1950b: Johdanto yleisen fonetiikan peruskurssiin. Helsingin yliopiston monistustoimisto 1. p. Lisäksi 2.—3. p. 1953—1957.

— 1952—54: Yleisen fonetiikan peruskurssi I—II. Helsingin yliopiston monistustoimisto. 1. p.

SOVIJÄRVI, ANTTI & PELTOLA, REINO 1953a: Suomalais-ugrilainen tarkkirjoitus. Helsingin yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 9, 1. p. Lisäksi: sanaluettelottomat painokset 2.—3. p. 1958 ja 1961 sekä suomalais-englantilaisen sanaluettelon sisältävät 4.—6. p. 1965—1977.

SOVIJÄRVI, ANTTI 1953b: Lauluäänen käyttö ja äänifysiologiset harjoitukset. — Kirkko ja musiikki 1953.

— 1958: Alustavia mittaushavaintoja suomen yleiskielen sanapainosta. Ref. Vorläufige Messungsbeobachtungen über den Wortakzent der finnischen Hochsprache. — Vir. 1958.

— 1961: Yleisen fonetiikan peruskurssit I—II. Helsingin yliopiston monistustoimisto. 2. p.

— 1963: Suomen kielen äännekuvas-to (+ äänilevy). 1. p. Lisäksi 2. p. 1979. K. J. Gummerus, Jyväskylä.

MUU KIRJALLISUUS:

HAKULINEN, AULI & OJANEN, JUSSI 1970: Kielitieteen ja fonetiikan terminologiaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 66. (Uusi laitos »Kielitieteen ja fonetiikan terminologia». Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 324, 1976).

ONISHI, MASAO 1981: A grand dictionary of phonetics. The Phonetic Society of Japan. Hongkong.

PENTTILÄ, AARNI 1948: Suomen kielen äänne- ja oikeinkirjoitusoppi (Suomen kielioppi I). WSOY, Porvoo — Helsinki.

SADENIEMI, MATTI (toim.): 1951—1962: Nykysuomen sanakirja I—VI. WSOY, Porvoo — Helsinki.

ÄIMÄ, FRANS 1938: Yleisen fonetiikan oppikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 208.